

О.Д. Василюк

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ ТА ЙОГО КОЛЕГИ-МОВОЗНАВЦІ У ВУАН 20-х рр. ХХ ст.

Зіменем Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942) пов'язано становлення української науки взагалі й українського мовознавства зокрема.

Вже на перших засіданнях Історично-філологічного відділу УАН в грудні 1918 р. – на початку 1919 р. були створені постійні комісії, в тому числі мовознавчі. Агатангел Юхимович був обраний головою двох із них – Комісії для складання словника живої української мови та Правописно-термінологічної комісії. З перших днів діяльності в Академії А.Ю. Кримський керував також укладанням українського правопису. „Найголовніші правила українського правопису” (1921) за його редакцією на певний час визначили стандарти орфографії. 1928 р. було затверджено новий правопис, який 1933 р. скасували як націоналістичний.

Пріоритетною була Комісія для складання словника живої української мови. Її керівником призначили А.В. Ніковського, секретарем – В.М. Ганцова (після еміграції Ніковського став головою). Комісія складалася з трьох редакторів – В. Ганцова, Г. Голоскевича та М. Грінченко – на чолі з головним редактором А. Кримським. Остаточне редагування двох останніх томів було доручено С. Єфремову. А. Кримський писав: „Моя работа – редакторская и начинается лишь тогда, когда словарная комиссия дает мне совершенно готовую рукопись” [Епістолярна... 2005, 68]. Перші три томи словника вийшли протягом 1924–1929 рр., причому тт. 2–3 – у кількох випусках. Четвертий том (Р – Я) не побачив світ, хоча й був підготовлений. Постійних штатних співробітників було 12, а позаштатних (які працювали від плати за картку) спочатку було 150, але після ретельного відбору залишилося 43. На початок 1921 р. Комісія підготувала 201919 українсько-російських карток та 232605 російсько-українських,

тобто разом майже 430 тисяч. За п'ять років їхня загальна кількість сягала вже понад 700 тисяч. На думку Комісії, у словнику більш-менш повно мали використати лексику української художньої літератури останніх 50–55 років, етнографічні видання, наукові, літературно-критичні, публіцистичні праці останніх 20 років, записи з народних вуст (понад 12 тисяч карток, у тому числі зібрані А.Ю. Кримським), мову преси, живу мову української інтелігенції. Упорядники звертались також до багатьох загальномовних і термінологічних словників кінця ХІХ – початку ХХ століття, збірників журналів, газет. Використовувалася лексика не тільки класиків української літератури, а й сучасних письменників. Спочатку було заплановано 40 друкованих аркушів, але наявних матеріалів було більше в кілька разів [Данилюк 1991, 73–74].

Робота по створенню російсько-українського словника, який був „необхідний, щоб зберегти багату українську мову від невідповідних слів, не переривалася ні при яких владах, що панували в Києві [Історія... 1993, 201]. Труднощі виникали від нестачі фахівців. У листі від 2 лютого 1924 р. до М. Астермана А. Кримський писав: „Вы... и научный комитет в своем постановлении высказали пожелание ускорить работу словаря путем привлечения новых платных сотрудников. К величайшему нашему горю, никакие деньги тут помочь не могут, потому что людей нет. Труд составления словаря путем разбора и сведения воедино десятков (иногда сотен) карточек для одного слова и постоянная сверка со Словарем Даля и Академическим российским – это есть такая каторжная египетская работа, которая всех отпугивает. Усердно и самоотвержено тянут эту лямку только те 5 специалистов, которые преданы самой идее словаря и пять лет уже ведут работу над ним”

[Епістолярна... 2005, 69]. Хто ж вони?

Перший керівник Комісії для складання словника живої української мови Андрій Васильович Ніковський народився 3 жовтня 1885 року в селі Малий Буялик Одеської області. У 1912 р. він закінчив Одеський (Новоросійський) університет, де долучився до громадсько-політичної роботи. Був членом правління, секретарем та бібліотекарем одеської „Просвіти” (1906–1910). У 1907 р. почав співпрацювати як постійний кореспондент та літературний критик з газетою „Рада”, в якій зробив майже 600 публікацій. А взагалі в цей час з-під його пера вийшло майже 800 статей у різних періодичних виданнях. Редагував газети „Рада” (1913) та „Нова Рада” (1917–1919), журнал „Літературно-науковий вісник” (1914). Член Ради Товариства українських поступовців, Центральної Ради. Як літературознавець досліджував творчість Тараса Шевченка, робив філологічний аналіз творів Івана Нечуя-Левицького, Ольги Кобилянської, Лесі Українки та ін. У 1920 р. емігрував до Чехословаччини, де був міністром закордонних справ уряду УНР. У 1922–1924 рр. переважно перебував у Берліні, звідки листувався щодо можливості повернутися в Україну із Сергієм Єфремовим, у „Щоденнику” якого читаємо запис від 11 січня 1924 р.: „Перебалакав з Агатангелом Юхимовичем, щоб викликати до Академії А.В. Ніковського для роботи над словником... Може, пощастить повернути його, бо робити йому там нічого”. 19 листопада 1924 р. А. Ніковський був уже у Києві. Одразу повернувся до роботи в Комісії для складання словника живої української мови. Також був лектором і редактором української мови в театрі „Березіль” (1925–1926), членом секції театральної термінології ІУНМ. Андрій Васильович вірив у те, що національне самовизначення прийде лише через високу культуру, книжку, як найважливіші державотворчі чинники. Він писав: „Наш культурний розвиток забезпечений сильним внутрішнім імпульсом, і ніякі бурі і випадкові обставини того руху не зламають. А коли буде культура, то останнє рано чи пізно нам приложиться”. Був репресований у справі СВУ (1929). Після відбуття покарання переїхав до Ленінграда, де й помер під час блокади у 1942 році.

Всеволод Михайлович Ганцов народився 7 грудня 1892 року в Чернігові. Закінчив Колегію Павла Галагана в Києві, потім Петроградський університет (1916), учень О.О. Шахматова. 1917 р. переїхав в Україну. Викладав у Козельці, Херсоні, Ніжині. З 1919 р. – в Академії наук. Магістр філології (1922). У 1927–1929 рр. стажувався в університетах Берліна, Гамбурга, Парижа. Учасник Першого міжнародного лінгвістичного конгресу (1928) в Гаазі. Член Комісії для впорядкування українського правопису (1925–1928). Був засуджений у справі СВУ (1929) на вісім років, але відсидів набагато більше, фактично сімнадцять років чотири місяці, бо 1938 р. був знову засуджений на вісім років з посиленням на звинувачення у справі СВУ. Короткий час, у 1946–1949 рр., перебував на волі і навіть кілька місяців працював позаштатним співробітником Інституту російської мови АН СРСР. Але знову був заарештований і відправлений на заслання до Красноярського краю – в селище Караул Усть-Єнісейського району. Там кілька років працював бухгалтером. Остаточо був звільнений 1956 р. Переїхав до Чернігова, де й помер 5 жовтня 1979 р. Багато років просив про повну реабілітацію. Писав в одній із заяв: „Прошу справедливості, а не помилування”. Але 1958 р. були зняті всі обвинувачення, крім вироку у справі СВУ. 1989 р. В. Ганцов реабілітований повністю [Інститут... 2005, 366].

У Комісії для складання словника живої української мови Всеволод Михайлович працював із часу її створення. У 1920 р. фактично її очолив, хоча й був наймолодшим співробітником. Його освіта й кваліфікація в царині слов'янської філології відіграли свою роль. Всі свої сили й знання він віддавав роботі над словником. І старші товариші визнавали це. Паралельно Всеволод Михайлович працював у царині історичної діалектології. Його дослідження „Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку” (1923), „Діалектологічна класифікація українських говорів” (1923), „Чергові завдання української діалектології” (1924) привели до перегляду питання про розвиток і української мови, і східнослов'янських мов взагалі. Почалися ці дослідження з досконалого знання говірок Південної

Чернігівщини, передусім Козелецького повіту, де свого часу викладав. Ганцов особисто досліджував говірки й інших повітів півночі України. Він порівняв цей матеріал із записами з Центрального і Західного Полісся, Північної Полтавщини тощо. Факти, що зібрав Ганцов, підірвали концепцію генетичної єдності українських говірок. Поступово, розширюючи межі досліджень і збільшуючи фонетичний матеріал, він всюди бачив кардинальну розбіжність в антропологічній відмінності північного українця від південного і що ця відмінність найглибша з усіх можливих, бо охоплює „квантитативно-акцентологічну систему”, яка визначає собою весь фонетичний розвиток мови [Шевельов 2002, 32–44]. Можна лише припустити, скільки ще відкриттів могла би зробити ця непересічна людина, якщо менше ніж за десятиліття він встиг так багато та якби так трагічно не перервалося його наукове життя.

Його дружина Ольга Трохимівна Андрієвська народилася у 1876 році на Чернігівщині. Закінчила Чернігівську спархіяльну жіночу школу, слухала лекції на філософському факультеті Празького університету. У 1912 р. переїхала до Києва. Працювала у страховій компанії. Була членом Товариства українських поступовців. З 1919 р. – в Комісії для складання словника української живої мови. Займала посаду ученого-діловода, а з 1921 р. ще й опікувалася бібліотекою Б.Д. Грінченка. Також у 1929 р. заарештована у справі СВУ. Була вислана до Саратова. Там знову заарештована й страчена у 1937 р., хоча її чоловік В. Ганцов довгі роки вважав, що вона померла від хвороби. Реабілітована посмертно [Інститут... 2005, 363].

Ще одна співробітниця Комісії, Марія Миколаївна Грінченко (Гладиліна), народилася 13 червня 1863 року в Богодухові Харківської області. Після закінчення прогімназії в рідному містечку вчителювала. Активно допомагала своєму чоловікові Борису Дмитровичу Грінченку впорядковувати його „Словарь української мови” (тт. 1–4, 1907–1909). Разом з ним уклала шкільну читанку українською мовою „Рідне слово” (1912). Керувала видавництвом ім. Б.Д. Грінченка (1910–1918). Перекладала художню літературу, писала прозові твори (під псевдонімом Марія Загірня). Подарувала Академії наук

бібліотеку свого чоловіка (близько 6000 томів), до якої склала 2-томний каталог. З 1919 р. працювала в Комісії для складання словника української живої мови на посаді члена-редактора. Померла Марія Миколаївна 15 липня 1928 р. в Києві [Інститут... 2005, 369].

Член-редактор Комісії Олекса Наумович Синявський народився 5 жовтня 1887 року в с. Андріївка, нині Бердянського р-ну Запорізької обл. 1916 р. він закінчив Харківський університет та згодом почав там викладати. 1928 р. переїхав до Києва, де працював в Академії наук – очолював Діалектологічну комісію та відділ діалектології в Інституті мовознавства. Одночасно професор Київського університету та педагогічного інституту (1932–1937). Член Комісії для впорядкування українського правопису (1925–1928), відредагував його кінцевий варіант. 1937 р. був заарештований та страчений 24 жовтня того ж року в Києві [Інститут... 2005, 388–389].

О.Н. Синявський відомий своїми науковими працями з різних галузей українського мовознавства. У його науковому доробку розглядалися такі питання, як лексико-граматична нормалізація української літературної мови, діалектологія, орфоепія, фонетика і фонологія, історія, питання правопису. 1918 р. він опублікував „Короткий нарис української мови”, в основу якого поклав свої, раніше прочитані, лекції. З 1922 р. п'ять видань витримав його посібник „Украинский язык”. У цих книгах він ставив високі вимоги перед усіма, хто вивчав українську мову. У 1924 р. вийшов „Діалектологічний poradnik” О. Синявського, який являв собою програму для збирання діалектних матеріалів з лівобережних монофтонгічних говірок української мови. А в статті „З української діалектології” (1929) він висловив думку, що об'єктивним критерієм у діалектології повинна бути фонема, котра наближається за своїм принципним значенням до таких понять, як матерія у фізиці чи клітина в біології. На думку вченого, завдання діалектолога полягає у встановленні системи фонем як одиниць, що впливають із суспільної функції мови, а також доведенні, в якому зв'язку з фонемами перебувають певні звукові відтінки. Ці принципи і зараз зберігають свою актуальність.

Вченому належить кілька важливих праць з питань історії української літературної мови. У своїх статтях він досліджував мову Г. Сковороди (1924), І. Котляревського (1928), Т. Шевченка (1925, 1931). А в статті „Спроба звукової характеристики літературної української мови” (1929) зробив оригінальну спробу встановити систему фонем української літературної мови, дослідивши твори Г. Квітки-Онов’яненка, М. Коцюбинського, П. Тичини, Олександра Олеса. Розглядав і гостродискусійне на той час питання про орфоепічні норми. У роботі „Фонетична контроверза” (1927) йдеться про таке явище, як історія появи твердих приголосних перед передніми та близькими до них голосними в українській мові. Пов’язував це з праслов’янським періодом. Узагальнивши все найкраще, що було зроблено у вивченні і систематизації особливостей різних норм, у книзі 1931 р. „Спроба звукової характеристики літературної української мови” вчений виклав струнку систему норм. Вона й досі залишається одним з найкращих зразків науково-практичного опису граматичної системи української літературної мови [Грищенко 1967, 23–29].

Не можна тут не згадати й Василя Климентійовича Дем’янчука, який брав участь у заснуванні Української академії наук. У 1918 р. він був помічником секретаря Комісії з вироблення законопроекту зі створення УАН, а у 1918–1927 рр. – діловодом її Першого відділу. Народився він 13 січня 1897 р. в м. Надвірна (нині Івано-Франківська обл.). У 1915 р. закінчив Станіславську гімназію. Але подальше навчання перервала Перша світова війна. Він переїхав до Москви, потім до Харкова і Києва, де 1918 р. вступив до Інституту народної освіти, який закінчив 1922 р. Продовжив навчання в аспірантурі при кафедрі української мови. Перша його опублікована робота – біографія Гната (Ватрослава) Ягича (1878–1923) – надрукована в „Записках Історично-філологічного відділу” 1924 р. Ця праця В. Дем’янчука надовго залишалася єдиною серйозною спробою здійснити всебічний огляд титанічної діяльності видатного славіста. У „Хрестоматії з пам’яток старо-українщини XI–XVIII вв.”, яку В. Дем’янчук упорядкував разом з А. Кримським як додаток до

„Нарисів з історії української мови” О. Шахматова та А. Кримського, ним був зроблений переклад українською мовою надрукованої в ній роботи О. Шахматова. А. Кримський у передмові до видання так характеризував Василя Климентійовича: „Напрацьований і вдумливий філолог поклав чимало своєї праці і до долученої тут короткої «Хрестоматії»” [Жовтобрюх 1972, 84]. Після закінчення аспірантури він захистив роботу „Морфологія українських грамот XIV – першої половини XV вв.” та опублікував її в „Записках Історично-філологічного відділу” (1928). Це одне з перших досліджень історичної морфології української мови XIV–XV ст. Основою для нього стали раніше опубліковані 95 грамот. Дослідник провів старанну звірку друкованих текстів більшості грамот з їхніми оригіналами і виправив помилки. На основі вивчення морфології грамот автор робить важливі висновки, більшість із яких зберігають свою силу і дотепер. Цікавили В. Дем’янчука і питання української діалектології. У публікації „До характеристики гуцульського говору” (1928) він наводить багато прикладів з фонетики та морфології, пояснює процеси виникнення їхніх окремих діалектних особливостей [Жовтобрюх 1972, 85–87]. Після захисту дисертації став науковим співробітником Комісії із історії української мови. Але недовго. 1929 р. був заарештований у справі СВУ та засуджений на 5 років. Після звільнення залишився на Півночі, де не уник нового арешту – 1937 р. 28 листопада того ж року його стражи в місті Медвеж’єгорську (нині Республіка Карелія). Був реабілітований у 1957 р. [Історія... 2005, 370].

Взагалі до 1918 року українська мова не вживалася у сфері науки, отже, не розроблялася й наукова термінологія. Перед українськими науковцями постало завдання, яке в такому обсязі не поставало раніше ніде. Перша загальна термінологічна комісія була заснована при Київському політехнічному інституті ще в 1906 р. Дещо пізніше українське товариство студентів Львівської політехнічної школи „Основа” надрукувало картки для збирання матеріалів з української технічної термінології. Тоді до цієї роботи не вдалося залучити широкі кола фахівців, але комісія КПІ зуміла зібрати певну кількість

карток з технічними термінами, які й були передані в 1914 р. Українському науковому товариству. Українську технічну термінологію збирав також із 1914 р. гурток при Сільськогосподарському інституті в Москві і з 1919 р. – подібний гурток при Петроградському політехнічному інституті. У 1914 р. у Києві відбулася нарада для вироблення методики координування техніко-термінологічної справи, на якій було прийнято рішення всі матеріали передати УНТ. Таким чином, було закладено основу для подальшої роботи.

Керівником Правописно-термінологічної комісії теж спочатку був Андрій Ніковський, згодом – Григорій Голоскевич. Ця комісія ділилася на чотири самостійні секції: правописну (очолював Г.К. Голоскевич), правничої термінології (голова – М.І. Радченко), технічної термінології (на чолі – Т.В. Секунда) та природничої термінології (голова О.А. Яната). Вражає інтенсивність їхньої роботи в перші роки існування. Наприклад, секція правничої термінології за 1920 р. провела 140 засідань. Протягом цього періоду правничо-економічний словник було доведено до початку літери “С”, а це 11 687 позицій. А працівники секції технічних термінів провели цей рік у подорожах країною, щоб із вуст народу на заводах, фабриках, у майстернях, сільських господарствах записувати різні технічні терміни, ще й робити до них ілюстрації. Як зазначено у звіті, „секція хоче якнайменше творити терміни самостійно, але по змозі все брати з живої мови народу” [Історія... 1993, 259–260].

Григорій Костянтинівич Голоскевич народився 16 листопада 1884 року в селі Супрунківці Хмельницької області. Закінчив Кам’янець-Подільську духовну семінарію (1905) та історично-філологічний факультет Петербурзького університету (1911). Входив до лінгвістичної секції гуртка українознавства при університеті. Його наукові уподобання спрямував О. Шахматов. Після закінчення університету вчителював три роки у Рязі, а згодом у Петербурзі. Був членом осередку Товариства українських поступовців, належав до партії соціалістів-федералістів. У 1917 р. українським земляцтвом був делегований до Києва для участі в Національному конгресі та учительсько-

му з’їзді. Член Центральної Ради, працював у Міністерстві освіти УНР. Очолював правління видавництва „Слово” (1922–1929). З 1919 р. – в Академії наук. Член-редактор і секретар Комісії для складання словника української живої мови, голова Правописно-термінологічної комісії. Член Комісії для впорядкування українського правопису (1925–1928) [Інститут... 2005, 368]. Автор праць з діалектології Поділля, українського правопису, історії української мови. Його „Український правописний словничок з короткими правилами правопису” вперше був виданий у 1918 р. (складався із 40 тис. слів) та витримав більше десяти видань, у тому числі й за кордоном. 1929 року був заарештований у справі СВУ та засуджений на 5 років. Покарання відбував у Ярославлі, потім був переведений до Тобольська. У 1935 році помер там за невідомих обставин. Деякі джерела вказують, що наклав на себе руки. Реабілітований у 1989 році.

Наприкінці 1921 р. на основі Правописно-термінологічної комісії УАН, а також термінологічних комісій київського Українського наукового товариства, що в той період об’єднувалося з Академією, було створено перший в Історично-філологічному відділі інститут – Інститут української наукової мови (далі – ІУНМ). Він мав займатися вивченням та розробкою наукової термінології, встановленням правописних норм. Директором установи теж став А.Ю. Кримський. Протягом першого року існування через скрутне становище в Академії в ньому була лише одна штатна посада філолога-консультанта, яку посідала О.Б. Курило, інші співробітники працювали майже безкоштовно. Відділів було два – правничий та природничий. Невдовзі створилися й інші – технічний, сільськогосподарський, соціально-економічний, мистецький. Почали виокремлюватися секції, наприклад у технічному – будівельна, механічна, гірнична, електротехнічна, гідротехнічна, секція мостів і шляхів, автомобілів та авіації. У кінці 1926 р. в інституті налічувалося понад тридцять секцій [Історія... 1993, 336].

Укладання термінологічних словників стало одним з головних завдань інституту. Грунтувалася ця робота на вивченні літературних і письмових джерел, а також живої народної говірки. За три роки

інтенсивної роботи були практично повністю опрацьовані наявні друковані й рукописні джерела. Словниковий фонд налічував не один десяток тисяч карток. До 1926 р. було підготовлено 37 термінологічних словників – з геології, хімії, математики, педагогіки, психології і т.д. На жаль, не всі вони були надруковані.

Олена Борисівна Курило (її дівоче прізвище невідоме) народилася 6 жовтня 1890 року в місті Слонім, нині Білорусь. Навчалася спочатку у Львівському університеті, а потім на Жіночих курсах Варшавського університету, які закінчила 1913 р. Вчилася у Є.К. Тимченка. Точний час переїзду до Києва невідомий, але вже у 1921 р. вона – викладач ІНО та співробітник ІУНМ. Член Комісії для впорядкування українського правопису (1925–1928). 1933 р., після арешту і звільнення, переїхала до Москви, викладала там в обласному педагогічному інституті. Знову була заарештована у 1938 р. й засуджена на 8 років. Покарання відбувала у Карагандинському таборі. Звільнена у жовтні 1946 р., подальша її доля невідома. Але, за неофіційними відомостями, вона залишилася жити в Казахстані, боячись повертатися. Реабілітована у 1989 р.

Першою роботою О.Б. Курило була „Початкова граматики української мови”, видана 1918 р. Це не наукова праця, а просто практичний підручник для дітей. Але витримав він 11 видань шаленими на той час накладками. Не одне покоління школярів пізнавало норми рідної мови з його допомогою. У тому ж 1918 р. Олена Борисівна розпочинає роботу над розробкою українських термінів – видається російсько-український словничок медичної термінології, укладений нею. Оскільки Олена Курило деякий час була єдиним оплачуваним працівником ІУНМ, саме за її упорядкуванням вийшло чимало термінологічних словників, зокрема хімічний (1923), анатомічний (1925), ботанічний (1928) та ін. Знаковою була її робота „Уваги до сучасної української літературної мови” (1920) щодо проблем нормалізації української літературної мови. Для літературних редакторів ця книга на багато років стала настільною, бо була справжнім порадником із синтаксису, фразеології та словотвору.

Свій внесок зробила Олена Борисівна

і в діалектологію. Починаючи з 1922 р., вона кожне літо впродовж п'яти років мандрувала Україною. Зі своїх подорожей привозила значні діалектологічні, етнографічні, фольклорні матеріали. Систематичними спостереженнями охопила різні українські говірки. Але, на жаль, встигла зробити лише кілька публікацій з описової діалектології, зокрема „Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів на Чернігівщині” (1924). У цій праці Курило намагалася знайти у фактах сучасних говірок пояснення тих процесів історичного розвитку, які сформули українську мову такою, якою вона є нині. У її дослідженнях стирається межа між описовою діалектологією та історією мови. Як і В. Ганцов, вона простежує чітку різницю між північноукраїнськими та південно-західними українськими говірками, тобто підтверджує наявність двох діалектних груп, з яких складається українська мова.

Можна сказати, що без робіт двадцятих років О. Синявського – в царині правопису, орфоєпії й морфології, В. Ганцова – в царині загальної лексикографії, О. Курило – у фаховій лексикографії, словотворі, синтаксису та фразеології сучасна українська літературна мова мала б дещо інший характер. І це не вдалося змінити навіть пізнішими мовними чистками. Наслідки праці цих мовознавців не викорчовані й не можуть бути викорчовані, бо їхні дослідження спиралися не на фантазії, а на факти і тенденції розвитку живої народної мови. А вони самі мали наукову лінгвістичну кваліфікацію, лінгвістичну обдарованість і почуття відповідальності за зроблене [Шевельов 2002, 63].

Не можна не згадати і Євгена Костянтиновича Тимченка, який народився 27 жовтня 1866 року в Полтаві в родині службовця. У 1885–1889 рр. навчався в Полтавському університеті, але через хворобу не закінчив його. Повернувшись в Україну, працював чиновником у Києві та Чернігові. У 1894 р. став співробітником журналу „Киевская старина”, а у 1898 р. – бібліотекарем у Київському університеті. Його ж закінчив у 1910 р. й почав викладати у Варшаві. 1914 р. захистив магістерську дисертацію в Петербурзі і став доцентом, згодом – професором у Варшавському університеті. У 1918–1922 рр. – професор Київського ІНО. Брав участь у заснуванні

УАН, обирався головою Постійної комісії для складання історичного словника української мови (1919–1930), був заступником голови соціально-економічного відділу ІУНМ (1921–1930), співробітником відділу історії української мови Інституту мовознавства ВУАН (1930–1933). Член Комісії для впорядкування українського правопису (1925–1928). З 1929 р. – член-кореспондент АН СРСР. Постраждав у справі СВУ. Заарештований 1938 р., засланий до Красноярського краю. 1944 р. повернувся до Києва, працював в Інституті мовознавства АН УРСР. Помер 22 травня 1948 р. [Інститут... 2005, 391–392].

Наукову діяльність розпочав, ще навчаючись у Петербурзькому університеті. Як співробітник журналу „Киевская старина” уклав і опублікував „Русско-малороссийский словарь” (т. 1, 1897; т. 2, 1899), у якому міститься близько 40 тис. перекладених українською мовою російських слів. 1905 р. уклав історичний словник української мови, але виданий він не був. Не до кінця був опублікований й „Історичний словник українського язика”, над яким працювала академічна комісія. Світ побічив лише перший том (кн. 1, 1930; кн. 2, 1932), що охоплював літери А–Ж. Для його укладання був використаний величезний лексичний матеріал, зібраний з різних джерел староукраїнської писемності (близько 400 назв). Стали в пригоді й матеріали П.Г. Житецького, передані раніше Євгену Костянтиновичу для його словника, що не вийшов.

Не оминув своєю увагою Є.К. Тимченко й питання фонетики. У книзі 1907 р. „Українська фонетика” ґрунтовно аналізується фонетика сучасної української літературної мови. А.Ю. Кримський писав, що „Тимченко автор такої граматики, де працювате вивчення фонетичних та морфологічних особливостей живої української мови щасливо сполучається з тямущими користуваннями порівнюючою філологією, її законами”. До цієї тематики належить і визначна для свого часу робота 1927 р. „Курс історії українського язика. Вступ і фонетика”. Синтаксичні дослідження теж посідають помітне місце в науковій спадщині вченого. Активно працював професор Тимченко і в інших галузях. У своїх роботах не тільки розглядав традиційні в мовознавстві питання, а й

порушував нові, які до того не привертали до себе уваги. Був визначним педагогом, перекладачем [Жовтобрюх 1991, 63–69].

Але творення нової термінології було б неможливе без фахівців інших спеціальностей. І особливо хочеться згадати про двох членів-редакторів Правописно-термінологічної комісії, а згодом керівників секцій Інституту української наукової мови – Тадея Владиславовича Секунду (1892–1937) та Олександра Алоїзовича Янату (1888–1938), які творили українську наукову термінологію за покликом душі, завжди прислухаючись до народу. Перший – інженер-гідротехнік, механік, перекладач німецької технічної літератури. У 1918–1919 рр. він уклав словнички зі статки, залізобетону, гірництва. Його працями „Принципи складання української технічної термінології” (1930), „Німецько-український словник термінів з обсягу механіки з українськими і російськими покажчиками” (1925), „Матеріали до технічної термінології південно-західної Чернігівщини (с. Сваром’є, б. Остерського повіту)” (1926) можна користуватися й сьогодні [Інститут... 2005, 388]. Олександр Алоїзович Яната, навчаючись на агрономічному відділенні Київського політехнічного інституту, в 1909–1911 рр. організував і очолив гурток природознавців, а при ньому заснував українську термінологічну комісію. Під час канікул він мандрував околицями, записуючи назви рослин та комах. Пізніше він напише: „...український народ встиг створити величезну самобутню номенклатуру, охрестивши майже всі рослини, які його оточували. У народних назвах привертає увагу їхня дивовижна точність. Та воно й зрозуміло, бо народна назва – це не продукт свавілля, фантазії одного автора, а те, що було піддане добору найбільше, отже, вдале, життєве”. Він, автор багатьох праць з ботанічної термінології [Ситник 2003, 325–332]. І хоча А. Кримський часто сперечався з О. Янатою з різних питань, як науковця він його дуже цінував.

Взагалі, у стінах Академії не було згоди, точилася ворожнеча між академіками Кримським і Тутковським, Грушевським і Єфремовим, яка підігрівалася владою й руйнувала колектив у цілому. В Укрнауку, в пресу сипалися різного роду плітки, доноси тощо. Багато наклепів було спрямовано

особисто проти А. Кримського, який був не тільки головою ІУНМ, а й неодмінним секретарем ВУАН. Протоколи загальних зборів ВУАН цього періоду містять багато відомостей про академічні чвари. У травні 1928 р. під повним контролем Наркомосу було переобрано Президію. Кримський не був затверджений на посаді неодмінного секретаря. Стару Академію було зломлено, а через кілька місяців почалися арешти у справі СВУ, і це фактично залишило установу без співробітників. Після процесу СВУ на Академію накотилася хвиля чисток. У 1930 р. постановою Президії ВУАН Комісією для складання словника української живої мови було розформовано, а замість Інституту української наукової мови створено Інститут мовознавства. І в ньому вже не знайшлося місця для Агатангела Юхимовича Кримського та багатьох його колег. Славетний вчений фактично залишився без роботи. Про це із задоволенням писав новий директор Г.В. Ткаченко: „Дописувачі колишнього Інституту наукової мови – це переважно попи, куркулі і всякі „колишні” люди. На останньому преміюванні в ІУНМ за надіслані термінологічні картки найбільшу премію дістав піп... штат, дібраний значною мірою з соціально чужих і ворожих нам елементів, здебільшого без належної кваліфікації, не міг розгорнути потрібної мовознавчої роботи” [Ткаченко 1930, 13]. Але така позиція не врятувала самого Григорія Васильовича. У 1933 р. його звільнили з посади та з лав членів КП(б)У за „націоналізм”.

Українізація взагалі й українізація української науки зокрема проводилася державними органами в руслі національної політики, поштовхом для якої стали рішення XII з'їзду ВКП(б) з національного питання. Починаючи з 1923 р., вийшло кілька партійних та урядових документів з цієї проблематики.

У липні 1923 р. було оприлюднено декрет „Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ”, у якому, зокрема, пропонувалося переводити на українську мову викладання інституту народної освіти (колишні університети), сільськогосподарські та соціально-економічні освітні заклади, а в першу чергу – медичні інституту та школи. Наркомосу наказувалося вжити заходів для видання українського академічного слов-

ника і створення наукової термінології.

За кілька днів з'явилася постанова ВУЦВК і Раднаркому УРСР „Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови”. У ній зазначалося, що перевагу в офіційних зносинах матиме українська мова, але, зважаючи на поширеність російської мови, влада повинна звертатися до населення обома мовами. Діловодство передбачалося перевести на українську мову протягом року, в зносинах загальнодержавного характеру залишалась мова російська. Осіб, що не володіли обома мовами, заборонялося приймати на роботу, а тих, хто вже працював, зобов'язували їх вивчити.

Наступна постанова ВУЦВК і Раднаркому республіки була прийнята у грудні 1924 р. Згідно з нею повна українізація радянського апарату й усього діловодства повинна була здійснитися у стислі терміни. Запроваджувалися персональні перевірки знання мови. Протягом 1925 р. в Наркомосі розглядалися питання про необхідність прискорення переведення на українську мову науково-дослідних робіт, видань, навчання, підготовки аспірантів.

Здавалося, що спільні зусилля Академії наук й державної влади приведуть до найкращого розв'язання поставленої проблеми. Але вийшло зовсім інакше. Не було єдності в розумінні самої мети українізації. У наукових колах вона розумілася як розкріпачення духовної культури і національного самопізнання народу, його самобутності. А влада вимагала виконання параграфів, пунктів, термінів. Академія мала величезний творчий потенціал – фахівців, спроможних створити життєздатну термінологію, граматику, словники, а також дати компетентну оцінку всій мовній роботі, яка провадилася у самій гущі народу. Влада в особі чиновників Наркомосу не відзначалася належною компетенцією, однак була наділена великими командними повноваженнями й фінансами. У бюрократичних колах українізація сприймалася як тимчасова кампанія. Вона стала зручним приводом для політизації Академії й науки в цілому. У січні 1925 р., після перевірки ВУАН Комісією Президії Наркомату робітничо-селянської інспекції, було зроблено висновки, що Академія недостатньо задіяна в українізації. Посилився тиск Наркомо-

су щодо скорочення термінів, відведених на створення наукової термінології. Бюрократів не хвилювало, що мовна робота потребує перевірки часом для вироблення термінів реальних, а не штучних.

Фінанси також були сильним інструментом втручання влади у справи Академії. На видання словників Наркомос асигнував певні суми, розподіляв їх між відділами, радою ІУНМ, і при цьому завжди хтось лишався незадоволеним – свідченнями сварок заповнено чимало документів. Так, у листопаді 1922 – січні 1923 рр. Спільне зібрання розглядало факт складання О.А. Янатою від імені, але без санкції Академії договору з Держвидавом на друкування термінологічних словників, внаслідок чого ВУАН було завдано великих збитків. А наприкінці 1925 р. чвари з приводу грошей призвели до того, що правничий відділ ІУНМ заявив про свій вихід з інституту. Заробітки співробітників були мізерні. Агатангел Юхимович скаржився в листі від 2 лютого 1924 р. до Михайла Астермана, що, почувши про заробітну плату в 120 золотих карбованців на місяць, багато хто з фахівців відмовлявся від співпраці [Епістолярна... 2005, 69].

І все ж копітка робота в комісіях та інституті точилася без упину. І залучені до них фахівці вже мали ім'я в науковому світі. Це літературознавець Андрій Ніковський, мовознавці Всеволод Ганцов, Олекса Синявський, Олена Курило, Василь Дем'янчук, історик мови Григорій Голоскевич, лексикограф Євген Тимченко, письменниця Марія Грінченко. У роботі допомагали геолог Павло Тутковський, механік Костянтин Симінський, інженер-гідротехнік Тадей Секунда, ботанік Олександр Яната. У різні роки кількість тих, що працювали над термінологічними словниками, сягала 200 осіб.

З упевненістю можна сказати, що у двадцятих роках ХХ століття праця українських мовознавців була величез-

ною. І це була справді праця вчених, а не популяризаторів. Їхні досягнення незбагненні. Стосувалися вони насамперед трьох проблем: обґрунтування та усталення норм літературної мови, дослідження історії української мови, зокрема простеження загальної схеми цієї історії – від появи протоукраїнських говірок у надрах праслов'янської мови до сучасних їм часів. Діалектологія була третьою проблемою, як наука, що мала допомогти дати відповіді на перші два питання. Без сумніву, у всіх трьох царинах досліди мовознавців двадцятих років принесли величезний масив нового матеріалу, по-новому оцінили чимало старих і відомих фактів. Значні були й досягнення в лексикографії та у творенні української термінології. Вперше в історії українського мовознавства постали українські осередки і почали творитися окремі наукові школи зі своїми власними традиціями. У покоління науковців двадцятих років були різні можливості та здібності. Та всі вони, безсумнівно, були віддані науці – справі, якій присвятили своє життя. Так сталося, що багатьом з них довелося поступитися своєю волею і навіть віддати життя за наукові погляди, свою позицію. Звичайно, це був не їхній вибір, але в критичних ситуаціях вони залишалися людьми. Як і Агатангел Юхимович Кримський, який на допитах в НКВС нікого не обмовив і нічого не підписав. І одним зі звинувачень якого було те, що він „видав явно націоналістичний російсько-український словник”. Мені здається, що кожен зі згаданих науковців може сказати про себе словами Агатангела Юхимовича Кримського: „Я работаю вовсе не потому, что мне могут заплатить, а исключительно потому, что я привык напряженно работать, что научный труд, в том числе, конечно, и над словарем, доставляет мне глубокое нравственное удовлетворение и наслаждение” [Епістолярна... 2005, 73]. Про це покоління науковців ми і тепер згадуємо з повагою.

ЛІТЕРАТУРА

Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. Київ, 2006.

Данилюк Н.О. А.Ю. Кримський і „Російсько-український словник” 1924–1933 рр. // *Мовознавство*. 1991. № 5.

Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. II (1918–1941 рр.). Київ, 2005.

Жовтобрюх М.А. Василь Климентійович Дем'янчук // **Мовознавство**, 1972, № 1.

Жовтобрюх М.А. Євген Костянтинович Тимченко – вчений і педагог (до 125-річчя від дня народження) // **Мовознавство**, 1991, № 5.

Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи та матеріали / Упор. В.Г. Шмельов та ін. Київ, 1993.

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії. Київ, 2005.

Прокопчук В.С. Подоляни – працівники ВУАН, репресовані у справі „Спілки визволення України” // **Історія України: маловідомі імена, події, факти.** Вип. 10. Київ, 2000.

Ситник К.М. Сучасність і сприйняття ідей Олександра Алоїсовича Янати // **Український ботанічний журнал**, 2003, № 3.

Ткаченко Г. Перебудувати мовознавчу роботу ВУАН // **Вісті ВУАН**, 1930, № 4.

Шевельов Юрій. **Портрети українських мовознавців.** Київ, 2002.